

Teologie van die verbond of teologie van die koninkryk? Dogmatiese nadenke oor die verhouding tussen die verbond en die koninkryk as sentrale teologiese temas

J.H. van Wyk
Skool vir Kerkwetenskappe
Potchefstroomse Universiteit vir CHO
POTCHEFSTROOM
E-pos : amievw@intekom.co.za

Abstract

Theology of the covenant or theology of the kingdom? Dogmatic reflections on the relation between the covenant and the kingdom as pivotal theological themes

*In this article the author attempts, with reference to the historical development of the concepts **covenant** and **kingdom**, to investigate their importance for theology in general and for dogmatics in particular, as well as to answer the question whether priority should be given to one of them in theology. He demonstrates how some theologians have developed their theology around one of the concepts – which is of course possible – but recommends that in the end a correlative approach – in which the one concept complements the other – would produce the best results for theology.*

Opsomming

Teologie van die verbond of teologie van die koninkryk? Dogmatiese nadenke oor die verhouding tussen die verbond en die koninkryk as sentrale teologiese temas

*In hierdie artikel poog die outeur om, aan die hand van die historiese ontwikkeling van die temas **verbond** en **koninkryk**, hulle belangrikheid vir die teologie in die algemeen en die dogmatiek in die besonder na te gaan, asook om die vraag te probeer beantwoord of aan een van die twee konsepte voorrang in die teologie verleen behoort te word. Hy toon aan hoedat sommige teoloë 'n teologie rondom een van die twee temas opgebou het – wat inderdaad moontlik is – maar beveel uiteindelik aan dat 'n korrelatiewe*

benadering – waar die twee konsepte mekaar komplementeer – vir die teologie die vrugbaarste resultate behoort op te lewer.

Die Koninkryk is nie 'n artikel van die konfessie soos die Kerk nie, maar dit is die hele konfessie van die kerk (Snyman, 1977:198).

1. Vraagstelling

Wanneer klassieke gereformeerde dogmatieke soos byvoorbeeld dié van Calvyn (*Inst.*, 2.10-11) of die *Gereformeerde Dogmatiek* van Bavinck (1929:174-213) nageslaan word, sal daarin 'n *locus* oor die verbond gevind word maar geen *locus* oor die koninkryk van God nie. Dieselfde geld van die handboeke van Heppe (1978:371-409), L. Berkhof (1969:262-301), Heyns (1978:200-228) en Van Genderen en Velema (1992:493-521). Dit is 'n ope vraag waarom dit die geval is, gesien in die lig van die algemeen aanvaarde feit dat die koninkryk van God 'n sentrale plek in die prediking van Jesus Christus inneem (vgl. bv. Ridderbos, 1950:5, 33, 35, 39; Küng, 1967:55; Neill, 1968:368; Deist & Du Plessis, 1985:98, 101). Bavinck kan selfs opmerk dat die koninkryk die wesentlike inhoud, die kern en die doel van die ganse wêreldgeskiedenis is (Bavinck, 1922:51; vgl. Bright, 1953:7; Van Ruler, 1978:32). Klein (1970:642-270) beskryf die koninkryk van God as 'n "biblischer Zentralbegriff". Opperflakkig beskou, lyk dit of die tema van die verbond in die Ou Testament domineer, terwyl die tema van die koninkryk in die Nuwe Testament oorheersend is – in elk geval in die prediking van Christus. Terwyl die verbondsformule die enkele formule is wat die meeste in die ganse Skrif herhaal word (tot selfs in Op. 21:3), neem die verkondiging van die koninkryk by Christus die belangrikste plek in. Dit val op dat Christus sy dissipels nie leer bid het *Laat U verbond kom* nie maar wel *Laat U koninkryk kom*. Aan die ander kant is dit wel interessant dat die Vroeë Kerk die kanonieke geskrifte nie na aanleiding van die ou en nuwe koninkryk vernoem het nie maar wel as *Ou Testament (Verbond)* en *Nuwe Testament (Verbond)* (Wentsel, 1987:252).

Die argument dat die koninkryk die ganse teologie (en dogmatiek) beheers en dus nie 'n afsonderlike behandeling regverdig nie, gaan nie (volkome) op nie, aangesien dieselfde ook van die verbond gesê kan word wat wél in byna alle dogmatieke afsonderlike behandeling ontvang.

In die drie bekende gereformeerde konfessies word 15 maal na die verbond verwys en 16 maal na die ryk/koninkryk (vgl. Vergeer, 1997), hoewel hierdie temas nie daarin breed uitgewerk is nie (vgl. Dijkstra, 1969:185-214; Koekemoer, 1984:100-105). 'n Mens sou wel kon sê dat die *gedagte* van die verbond meer in die gereformeerde belydenisskrifte

en formuleer voorkom as wat die geval met die koninkryk is (Van der Merwe, 1965:88-98).

Wat nu *de traditie van de gereformeerde teologie* betref, men kan in het algemeen niet zeggen, dat het begrip van het Koninkrijk Gods daarin een centrale betekenis heeft ingenomen. In de gereformeerde confessies wordt van het Koninkrijk niet uitvoerig gesproken; ook neemt het in het totale structuur van deze belijdenissen niet een dominerende plaats in (Ridderbos, 1968:153).

Moltmann (1997:43-45) merk op dat die Reformatoriese teologie te veel gedraai het om die temas van geloof en kerk en dat die temas van hoop en koninkryk daarin onderontwikkel is; die eskatologie is te veel apokalipties vanuit die eindoordeel benader en te min Christologies vanuit die kruis en opstanding van Christus, gebeurtenisse wat reeds vir die *hede* betekenis het.

Dit is egter opvallend dat in die drie bekende ekumeniese simbole die verbond geheel ontbreek (Jonker, 1988:82), maar dat daar wel na die koninkryk in die *Niceanum* verwys word: *cujus regni non erit finis* (in aansluiting by die woorde van die engel aan Maria, Luk. 1:33).

Hoewel die gereformeerde teologie vir eeue 'n sterk verbondsmatige karakter vertoon het, sodat selfs gesê kan word dat “die leer van die verbond nêrens so deeglik en omvattend uitgewerk is as in die gereformeerde teologie nie” (Jonker, 1994:44; vgl. De Knijff, 1999:10; Graafland, 1992/1994), het die herontdekking van die eskatologie in die twintigste eeu gelei tot 'n bepaalde aksentverlegging in die teologie waarin al meer aandag vir die koninkryk van God as sentrale tema gevra is – soos ons nog later sal sien.

Hierdie aksentverlegging het egter nie sonder kritiek plaasgevind nie, aangesien onder andere Olivier (1997:111) sy kommer kon uitspreek oor die koninkryk-van-God-teologie wat syns insiens in die sewentiger- en tagtigerjare in die NGK hoogty gevier het en wat veels te triomfalities en te weinig maatskappy-krities ingestel was.¹ Ook Van de Beek (2001:73-74) waarsku teen 'n koninkryksteologie wat te polities- en kultuur-optimisties gekleur is. Hierby kan gevoeg word dat die metafoor van *koninkryk* (en *heerskappy*) op teenstand uitgeloop het in 'n wêreld waar demokrasie die slagspreuk geword het en waar 'n postmoderne lewensgevoel hom al hoe meer verset teen gesag, mag, heerskappy en diktatuur (vgl. Snyder, 1991:22-23). Michealis (1987:166) wys egter op

1 'n Waarskynlik 'n sinspeling op J.A. Heyns by wie die tema van die koninkryk van God 'n sentrale rol gespeel het – soos ons later sal sien.

die opvallende feit dat die politieke of militêre metafoor *koninkryk* deur Jesus uitgelê word in terme van sagter beelde soos plant, groei, visvang, vroue wat brood breek, boere wat skatte vind en handelaars wat pêrels verkoop.

Die teologiese vrae wat ons in hierdie artikel wil ondersoek is die volgende: hoe belangrik is die temas van verbond en koninkryk vir die teologie in die algemeen en die dogmatiek in die besonder? Behoort daar in die teologie aan een van hierdie temas prioriteit verleen te word? Lewer die ontdekking van die tema van die verbond in die sestende eeu en van die koninkryk in die twintigste eeu 'n belangrike bydrae tot die uitbou van die teologie en die roeping van die kerk in die wêreld?

2. Die verbond as teologiese model

Soos reeds eerder vermeld, het die verbondsteologie sy ontstaan en ontwikkeling veral aan die gereformeerde Protestantisme te danke (Jonker, 1988:79). Verbondsteologie het, teenoor 'n skolastieke teologie, 'n aantal voordele ingehou (De Knijff, 1999:10-12). Eerstens het dit meer reg laat geskied aan die tema van (heils-)geskiedenis; tweedens kon hierdie heilshistoriese insigte beter teologies verwerk word; derdens is openheid daaraan verleen om teologiese insigte met sosiale strukture (kerk en volk) te verbind en vierdens het dit ruimte geskep vir die mens in die heilswerk van God.

Wat die inhoud van die verbond betref, kan vermeld word dat dit daaroor gaan dat die Here God in vrye genade vir Hom 'n volk uitverkies met wie Hy in gemeenskap wil lewe en van wie Hy verwag dat hulle dieselfde teenoor Hom sal doen (vgl. Quell i.v.m. *berit.*, 1964:106-124; Behm i.v.m. *diatêke*, 1964:129-134; verder Wielenga, 1998:36 e.v.). God belowe en Hy eis, Hy vra (gehoorsaamheid) maar Hy skenk ook (genade).² Hy sal vir sy volk 'n God wees, maar hulle moet ook vir Hom 'n volk wees – waarskynlik die mees voorkomende uitdrukking in die hele Skrif, tot in die laaste Bybelboek (Op. 21:3). Die verbond wys dus op God se genadige omgang met die mens en wêreld; God wil in gemeenskap lewe, met die mens as bondgenoot en nie as konkurrent nie. God belowe wonderlike dinge, soos verlossing, versoening en vernuwing, maar Hy vra ook groot dinge, soos geloof en gehoorsaamheid. Waar ongeloof en ongehoorsaamheid intree, volg onherroeplik die oordeel van God. Die verbond word egter skeefgetrek indien daar net op die *gawes* of net op die *beloftes* of net op die *eise* van God eensydige klem gelê word. Adam en Israel se ontrou hef egter nie God se trou op nie. In Christus en deur

2 Vgl. Augustinus, *Conf.*, 10.29: "Gee wat U beveel en beveel wat U wil."

die Heilige Gees gaan Hy met sy (maar nou nuwe) verbond voort en bereik uiteindelik die voltooiing daarvan met die nuwe hemel en die nuwe aarde, die nuwe stad en die nuwe mensheid.

- **Coccejus, Calvyn**

Hoewel die verbondsmotief by vroeë teoloë soos Irenaeus (c. 115 - c. 202) en Augustinus (354-430) sekerlik nie ontbreek het nie, is dit tog waar dat die verbond eers veel later as teologiese tema benut is (vgl. Le Roux, 1991:9-102). Hierdie eer word gewoonlik aan die Switserse teoloog H. Bullinger (1504-1575) gegee (Wentsel, 1987:243; Jonker, 1988:81; Wielenga, 1998:31-32; De Knijff, 1999:12). Tog was dit veral J. Coccejus (1603-1669) gewees wat as verbondsteoloog (of foederaal-teoloog) bekendheid verwerf het (Wentsel, 1987:244; Jonker, 1988:86; vgl. Schrenck, 1923). Coccejus se *Summa doctrinae de foedere et testamento Dei* van 1648/1660 (Coccejus, 1990) word beskou as die hoogtepunt van die verbondsteologie (Moltmann, 1999:128). Hy onderskei drie gestaltes van die verbond: die werkverbond (*foedus operum*) by die skepping, die genadeverbond (*foedus gratiae*) by die heilsgeskiedenis en die vredesraad (*pactum salutis*) as ewige vredes-, vriendskaps- en gemeenskapsinisiatief van die drie-enige God. Kenmerkend van sy verbondsbeskouing is sy siening van die trapsgewyse afloop en uitfasering van die werkverbond in die heilsgeskiedenis waarvolgens die na-effekte van die verbreking van die werkverbond geleidelik afneem terwyl die invloedssfeer van die genadeverbond steeds verbreed. Die belangrike sesuur in die verbondsproses, wat eers in die voleinding voltooi word, is die verskyning van Christus en die koms vandie Heilige Gees.

Calvyn (1509-1564) staan nie as verbondsteoloog bekend en die verbond het ook nie by hom so 'n sentrale plek ingeneem nie (Wentsel, 1987:244), hoewel hy tog daaraan bepaalde aandag gegee het (vgl. *Inst.* 2.10-11) (vgl. Torrance, 1994:15-40). Bekend is ook Calvyn se onderskeiding van die een verbond met twee administrasies. Anders as Bullinger bring Calvyn die verbond ook met die uitverkiesing in verband, wat aan sy benadering 'n meer dinamiese maar dan ook paradoksale aard verleen (Wielenga, 1998:32-33).

By latere ortodokse teoloë behou die verbond sy plek as belangrike teologiese tema, hoewel in wisselende grade – vergelyk byvoorbeeld Bavinck, Schilder, Woelderink en Berkouwer. In Nederland het daar selfs gedurende die eerste helfte van die twintigste eeu 'n stryd rondom die verbond losgebreek (Jonker, 1988:91-101).

- **Eichrodt, Barth, Berkhof, König**

In Duitsland ontwikkel die Ou-Testamentikus W. Eichrodt sy *Theologie des Alten Testaments* (1933) rondom die tema van die verbond, terwyl die verbond ook vir Karl Barth (1886-1968) 'n sentrale tema uitmaak. Die verbond sien hy as “innerer Grund der Schöpfung” en die skepping as “äuserer Grund des Bundes” (Barth, 1957:103 e.v.). Die verbondsgeskiedenis begin dus nie eers met die sondeval nie, maar God is van meet af die Verbondsgod van die genadeverbond (Wentzel, 1987:147-248). Die verbond gaan eintlik aan die skepping vooraf.

In Nederland het die Hervormde dogmatikus H. Berkhof (1914-1995) die verbond as sentrale motief vir sy *Christeljk geloof* (1990, 6de druk) gekies. Sy ontwerp word gekenmerk deur 'n sterk heilshistoriese aard waarin 'n belangrike plek aan Israel toegeken word. Sentraal in hierdie benadering is die nadruk op die mens se vryheid en verantwoordelikheid, met 'n sterk universalistiese tendens. Die groot vraag is egter of Berkhof se verbondsteologie nie tekort doen aan die soewereiniteit en heerskappy van God nie (vgl. Wentzel, 1987:248; Blei-Strijbos & Blei, 1996:26; kyk ook Beker & Hasselaar, 1979:7-52).

In Suid-Afrika het niemand meer gedoen as A. König om die tema van die verbond vir die teologie vrugbaar te maak nie (vgl. ook Strauss, 1986; Le Roux, 1991). Sowel in sy vroeëre (König, 1970:22-24; 1975:157-162) as in sy latere (König, 1990:14-20; 1994:180-189; 1998:44-46) geskifte is die verbond 'n sentrale tema. Ook in sy populêre dogmatiek, *Fokus op die 300 geloofsvrae wat mense die meeste vra*, is die verbond die middelpuntsoekende krag (König, 2001:11, 40-43, 75-76, 97-99). Nie dat die belangrikheid van die koninkryk van God ontken word nie, maar die verbond bly tog vir hom meer sentraal. 'n Mens sou wel kon vra of König nie, waar hy die verbonds- en koninkryksteologie met mekaar vergelyk (König, 1988:355-364), 'n vertekende weergawe van die koninkryksteologie voorhou nie, aan laasgenoemde in elk geval 'n te onchristologiese invulling verskaf.³

3. Die koninkryk as teologiese model

Aan die tema van die koninkryk van God moet ons ietwat meer aandag bestee aangesien dit in die teologiegeskiedenis 'n lank verwaarloosde onderwerp was – 'n eienaardige stand van sake gesien die sentrale plek wat dit in die optrede van Christus ingeneem het. Dit is verbasend, so merk Pannenberg (1993:527) tereg op, dat die tema van die koninkryk

3 Ook Wielenga (1998:5-8) verkies 'n verbondsmatige perspektief op die sending, maar hy waarsku tereg dat die temas verbond en koninkryk nie teen mekaar afgespeel behoort te word nie.

van God nie 'n dominante rol in die Christelike eskatologie gespeel het soos verwag kon word nie.

Ons gaan vervolgens kortliks aandag bestee aan die ontwikkeling van enkele hoofmomente van die koninkrykstema in die teologiegeskiedenis, daarna let op bepaalde nuanses en aksente wat in hierdie ontwikkeling na vore getree het om af te sluit met die vraag na wat onder die koninkryk verstaan behoort te word.

3.1 Rondom Augustinus en sy Godstad

Terwyl Augustinus se *De civitate Dei* (413/427) seker beskou kan word as die eerste groot ontwerp van 'n teologie van die koninkryk, het ander invloedryke teoloë reeds voor hom oor hierdie onderwerp nagedink (vgl. Frick, 1928; Van der Walt, 1969:51-184; Chilton, 1984). Irenaeus (c. 115 – c. 202) se denke oor die koninkryk was hoofsaaklik eskatologies van aard; hy aanvaar die duisendjarige vrederyk met die tweede koms van Christus en hy identifiseer ook die koninkryk met die hemel (Ferguson, 1987:197).

Origines (185-254) weer verander die verstaan van die koninkryk om te dui op God (die Gees) se heerskappy in die h art van die mens; die konsummasie bestaan nie in 'n abrupte inbreek van die koninkryk nie, maar in 'n innerlike groeiproses; hierdie internalisering van die koninkryk impliseer egter ook 'n individualisering daarvan (Frick, 1928:95-104; Ferguson, 1987:198-199).

Teenoor die Gnostisisme, wat die teenswoordigheid van die koninkryk benadruk het, het die teoloë van die tweede eeu die koninkryk hoofsaaklik eskatologies verstaan, dit wil s e toekomstig, hemels en ewig (Ferguson, 1987:194, 199-200). Op hierdie wyse is die tafel gedek vir die vrae wat in die eeu wat kom, die eskatologie sou beheers: is die koninkryk van God afkomstig (teosentrisme) of van die mens (humanisme)? Is dit teenswoordig (gerealiseerde eskatologie) of toekomstig (konsistente/konsekwente eskatologie)? Is dit aards (immanentisme) of hemels (transendentalisme)? Is dit bedoel vir die individu (personalisme) of vir die gemeenskap (universalisme)? Is dit geestelik (spiritualisme) of polities (sosialisme)? Of moet daar in hierdie verband veel eerder in terme van * n  n* in plaas van *of of* gedink word?

Soos genoem, bied Augustinus in sy groot boek oor die Godstad die eerste teologie van die koninkryk (Augustinus, 1983; vgl. Frick, 1928: 138-152). Hierin onderskei hy duidelik tussen die *civitas dei* en die *terrena civitas*. Hy identifiseer die twee stede met twee lewenswyses: 'n lewe na die vlees en 'n lewe na die Gees, 'n lewe volgens die mens en 'n

lewe volgens God, 'n lewe uit selfliefde en 'n lewe uit Godsliefde. Die hemelse stad val nie volledig saam met die kerk nie, want die kerk bestaan uit 'n gemengde groep; aan die ander kant is die aardse stad ook nie identies aan die *civitas diaboli* nie. Die volk van God is 'n pelgrimsvolk op weg na die groot Voleinding en die vernuwing van die hemel en die aarde.

Calvyn (1509-1564) sluit in talle opsigte by die teologie van Augustinus aan, so ook in die eskatologie. Oor die algemeen moet egter opgemerk word dat die temas van die koninkryk en die eskatologie in die tyd van die Reformasie onderontwikkel is en dieselfde geld ook vir die *Institusie* van Calvyn (vgl. Van Wyk, 2001a:191-205, met bronverwysings, asook Van der Kooi, 1992:250-259). Calvyn bestee in sy *Institusie* slegs een hoofstuk aan die eskatologie (*Inst.*, 3.25) en dan handel dit hoofsaaklik oor die opstanding van die liggaam. Die koninkryk, met sy wye kosmologiese kontoere, is nie – in die *Institusie* altans – breedvoerig uitgediep nie (hoewel hierdie aspek in Calvyn se Bybelkommentare meer tot sy reg kom).

3.2 Die herontdekking van die koninkryk en die eskatologie

Na die periode van die Reformasie in sestiende eeu volg die tydvak van die *Aufklärung* (agtiende eeu) waartydens die kategorie van hoop sodanig vernietig is dat Troeltsch by geleentheid opgemerk het dat die kantoor van die eskatologie in die negentiende eeu gesluit is (vgl. Bosch, 1991:498-499; Sauter, 1999:27). Die nuwe wat die *Aufklärung* wél gebring het, was die *etiese* verstaan van die koninkryk (vgl. Kant), bereikbaar deur menslike prestasie (Pannenberg, 1993:34).

- **Ritschl, Von Harnack**

Albrecht Ritschl (1822-1889), die groot Protestantse liberale teoloog, het die koninkryk van God geïnterpreteer as persoonlike gemeenskap met God, wat met die oog op hierdie doel 'n ononderbroke ontwikkeling van menslike aktiwiteit na morele volmaaktheid aktiveer (Sauter, 1999:27). Versoening kom tot stand in die ontwikkeling van 'n nuwe etiese gemeenskap, die kerk, 'n gemeenskap wat dan gerig is op die transformasie van die samelewing tot die koninkryk van God. Ritschl aanvaar dus 'n immanente koninkryk wat deur menslike morele deelname ontwikkel kan word. So is die koninkryk gesien as iets binne-wêrelds, monisties en eties van aard (soos by Kant se etiese idealisme) (Willis, 1987b:2).

Ook by 'n ander groot liberale teoloog van die negentiende/twintigste eeu resoneer hierdie gedagtes. In Adolf von Harnack (1851-1930) se *Das Wesen des Christentums* (1903) sonder hy die Godsryk en sy koms op

aarde uit as een van die drie hoofsaake van Jesus se prediking (Von Harnack, 1903:39). Die Godsryk kom tot elke mens persoonlik om sy siel volkome te beset en sy hart onbeperk te beheers (Von Harnack, 1903:42-43). Anders as die Ou-Testamentiese Godsryk is dié van die Nuwe Testament “suiwer geestelik” (Von Harnack, 1903:46), dit is bo-aards, ontkiem in die siel, behoort tot die gebied van die godsdiens en staan buite die gewone loop van dinge (Von Harnack, 1903:47-48). Dit is duidelik dat Von Harnack die koninkryk individualiseer, etiseer en psigologiseer.

- **Weiss, Schweitzer**

In 1892 verskyn 'n klein geskrif van Johannes Weiss (1863-1914), *Die Predigt Jesus vom Reiche Gottes*, wat die gang van eskatologiese nadenke sou verlê en die besinning oor die koninkryk ingrypend sou beïnvloed. Die inhoud van hierdie geskrif is só in kontras met wat sy skoonvader Ritschl voorgestaan het, dat dit nie verbasend is nie dat Weiss die publikasie van sy werk teruggehou het om eers drie jaar na Ritschl se dood te laat verskyn (Willis, 1987b:2). Weiss onderskei ses kenmerke van Jesus se prediking oor die koninkryk: (1) dit is radikaal transendent en bo-aards; (2) dit is radikaal toekomstig en nie teenswoordig nie; (3) Jesus was nie die stigter van die koninkryk nie, maar Hy het dit van God verwag; (4) die koninkryk is nie met Jesus se dissipels identifiseerbaar nie; (5) die koninkryk kom nie geleidelik deur groei of ontwikkeling en deur menslike samewerking nie; (6) die etiek van die koninkryk is negatief en wêreldmydend. Dit is sonder meer duidelik dat hierdie ontwerp van Weiss in groot spanning verkeer met die optimistiese benadering van die liberale teologie.

'n Volgende stimulus ontvang die navorsing oor die koninkryk met die verskyning van Albert Schweitzer (1875-1965) se boek oor die Jesusnavorsing in 1906 (*Von Reimarus zu Wrede: Eine Geschichte der Leben-Jesu-Forschung*). Soos Weiss verwerp Schweitzer die gedagte van die koninkryk as 'n teenswoordige geestelike realiteit en van 'n groei van die koninkryk, maar waar Weiss geoordeel het dat op die koninkryk gewág moes word, was Schweitzer van mening dat Jesus, toe Hy gesien het dat God nie ingryp en die koninkryk naderbring nie, sy eie lewe op die spel geplaas het – inderdaad om die koms van die ryk af te forseer. In die proses het Jesus self omgekom, maar sy *boodskap* het bly voortleef. Vandag kan ons nie meer hoop soos Jesus gehoop het nie, maar ons kan wel in sy gees voortwerk (vgl. Sauter, 1999:41-42).

Waar Weiss hom veral gerig het teen die optimisme (van Ritschl), daar het Schweitzer hom gekeer teen die skeptisisme (van Wrede en Bauer), wat die historiese Jesus ontken het (Willis, 1987b:11). Teenoor Ritschl

se immanentisme stel Weiss sy transendentalisme en Schweitzer sy konsekwensialisme: die koninkryk groei nie uit die geskiedenis op nie maar breek in die geskiedenis in.

Toe die relevansie van die koninkryk en die eskatologie vir die teologie eenmaal herontdek is, het dit die weg gebaan vir talle nuwe ondersoeke in hierdie verband (Williams, 1997:243-262) – ook ten opsigte van die etiek (vgl. Ladd, 1974:278-304; Merklein, 1981; Frey, 1997:62-74; Phillips, 2002:44-53).

3.3 Die ontwikkeling van die eskatologie en koninkryk in die twintigste eeu

Ruimte ontbreek om in hierdie verband alle belangrike eskatologiese modelle⁴ te behandel, soos byvoorbeeld die gerealiseerde eskatologie van C.H. Dodd, die eksistensiële eskatologie van R. Bultmann, die aktuele eskatologie van P. Althaus, die heilshistoriese eskatologie van O. Cullmann en H.N. Ridderbos en die politieke eskatologieë van sekere voorstanders van die Bevrydingsteologie. Duidelik is dat, mede gestimuleer deur die vernietiging van die liberale optimisme vanweë die Eerste Wêreldoorlog (1914-1918) (Bosch, 1991:502; Willis, 1987b:3), asook vanweë ander invloede (Berkhof, 1967:153-167), die belangstelling in die eskatologie en die koninkryk sodanig gestimuleer is dat dit tot 'n stortvloed van teologiese besinning gelei het.⁵ Hierdie belangstelling is verder vergroot deur gebeure tydens die Tweede Wêreldoorlog (1939-1945), die ontwikkeling en gebruik van kernwapens, die groterwordende ekologiese krisis, die bevolkingsontploffing, die groei in wetenskaplike kennis, die toename in ruimtereise en die groei in die sterrekunde.

Ons gaan in hierdie verband aandag bestee aan enkele prominente dogmatici in die Duitse taalveld en daarna kyk na enkele teoloë in Nederland en Suid-Afrika.

- **Barth, Pannenberg, Moltmann**

Sonder twyfel staan die figuur van Karl Barth (1886-1968) hoog uit in die teologiegeskiedenis van die twintigste eeu. Van Barth is daar die be-

4 Vgl. in hierdie verband die verskillende modelle soos behandel deur: Polman, s.j.:320-329; Ridderbos, 1950:6-23; Van der Walt, 1962:2-17; Heyns, 1978:414-416; Bosch, 1991:502-504; Van Genderen en Velema, 1992:742-743; Preston, 1993:304-309; France, 1993:303; Moltmann, 1996:6-29; Frey, 1997:62-74; Runia, 1997:105-135; Schwarz, 2000:107-173.

5 Vgl. in hierdie verband die volgende studies: Berkhof, 1951; Ladd, 1974; Rottenberg, 1980; Van Bruggen, 1983; Beasley-Murray, 1986; Willis, 1987a; Hayes, 1989; Brower en Eliot, 1999; Bauckham en Hart, 1999; Ferguson en Sarot, 2000; Schwarz, 2000.

roemde uitspraak uit sy *Römerbrief* (Barth, 1940:298): “Christentum, das nicht ganz und gar und restlos Eschatologie ist, hat mit *Christus* ganz und gar und restlos nicht zu tun” – ’n aanhaling wat inderdaad wye ingang gevind het (vgl. Polman, s.j.:333; Wentzel, 1991:544; Pannenberg, 1993:531). Inderdaad is dit vir Barth die geval dat die hele Nuwe-Testamentiese boodskap voortspruit uit die koms van die koninkryk (Barth, 1981:248) en dat die kruis en opstanding van Jesus Christus – en daarmee die Christologie – hierin ’n sentrale plek inneem (Barth, 1981: 248-255). Barth (1981:247) erken die die immanente en transendente, teenswoordige en toekomstige aspekte van die koninkryk, maar hy verset hom heftig teen ’n bloot immanente en humanistiese verstaan daarvan (Barth, 1981:244).⁶ Pannenberg (1993:537) oordeel egter dat die tendens van die *Römerbrief* later vervaag het (vgl. Sauter, 1999:69-80).

Sonder twyfel speel die eskatologie en die koninkryk in die teologie van J. Moltmann⁷ ’n sentrale rol (vgl. Sauter, 1999:132-138; Bauckham, 1999). Trouens, in sy beroemde boek oor die *Teologie van die Hoop* beskou hy die ontdekking van die sentrale betekenis van die eskatologie vir die lewe en boodskap van Jesus as “een van die belangrikste gebeurtenisse in die nuwere Protestantse teologie” (Moltmann, 1969:26). Vir hom is die koninkryk van God die sentrale kernbegrip van die eskatologie (Moltmann, 1969:191), wat handel oor die *heerskappy* en *ryk* van God (Moltmann, 1969:195). Moltmann hou vas aan sowel die immanensie as transendensie van die koninkryk (Moltmann, 1975:214-215), wat ’n ryk van *vryheid* is (Moltmann, 1980:230,239). Hy wys ’n transponering van die eskatologie na sowel die tyd (soos by Coccejus, Schweitzer en Cullmann) as na die ewigheid (Barth, Althaus, Bultmann) af en ontwikkel dan ’n eskatologie van die komende God (Moltmann, 1996:6-29). Saamgevat: “Das Evangelium Christi ist das Evangelium vom Reich Gottes, denn Christus ist das Reich Gottes in Person” (Moltmann, 1997:46). Die Christendom staan en val vir Moltmann (1969:143) met die werklikheid van Jesus se opwekking uit die dood. Belangrike kenmerke van Moltmann se eskatologie is dus: hoop, bevryding, ortopraxis en verwagting, met duidelike historiese en kosmiese kontoere.

6 Ook Brunner (1929:112-135) wys die gedagte skerp af dat die koninkryk van God dieselfde beteken as geleidelike vooruitgang en ewolusie van die wêreld. “Die leer van die evangelie en die teorie van vooruitgang vorm mekaar se onversoenlike teenstelling” (Brunner, 1929:123). Vgl. Klein (1970:656) (met verwysing na Mark. 4:28).

7 Moltmann (2000:89, 90) erken die invloed wat Iwand, Weber en Van Ruler op sy belangstelling in die koninkryk van God gehad het.

Ook in W. Pannenberg se rasionele teologie speel die eskatologie en koninkryk 'n belangrike rol (vgl. Sauter, 1999:126-132). Ook hy is van mening dat 'n koninkryksentriese benadering in die teologie onmisbaar is (Pannenberg, 1991:146, 164, 224, 309-310, 326-334). Die ontdekking van die betekenis van die eskatologie vir die hele Christelike belydenis, kenmerk die twintigste-eeuse teologie (Pannenberg, 1993:532). Omdat God en sy heerskappy die sentrale inhoud van die eskatologiese verlossing uitmaak, kan die eskatologie nie maar 'n onderwerp van 'n enkele hoofstuk in die dogmatiek uitmaak nie, "want dit bepaal die perspektief van die Christelike dogma in sy geheel" (Pannenberg, 1993:531). Die eskatologie omvat die vervolmaking van die individuele lewe en die konsummasie van die mensheid en wêreld in die koninkryk van God (Pannenberg, 1993:546). Die basis van die eskatologie is die gemeenskap met Jesus Christus, wat méér is as 'n belofte omdat dit rus op die opstandingsgebeure van Christus wat reeds plaasgevind het (Pannenberg, 1993:540). Hierdie gebeure moet egter gekomplementeer word met die werk van die Heilige Gees (Pannenberg, 1993:551) – pneumatologie en eskatologie hang immers saam (Pannenberg, 1993:552).

Die koninkryk van God kan ook gesien word as die voltooiing van die menslike samelewing: die Christelike eskatologie verwag die versoening van die individu en die gemeenskap in die koninkryk van God (Pannenberg, 1993:585). 'n Immanentistiese eskatologie is daarom onvoldoende. Pannenberg (1993:595) beskou die verhouding tussen tyd en ewigheid as "die kernprobleem" in die eskatologie. Die toekoms van die voleinding is vir hom die intrede van die ewigheid in die tyd (Pannenberg, 1993: 603).

- **Van Ruler, Berkouwer, Ridderbos, Wentsel**

In Nederland was dit veral die Hervormde teoloog A.A. van Ruler (1908-1970) wat die tema van die koninkryk op besondere wyse benut het – en, soos ons gesien het, ook 'n bepaalde invloed op Moltmann uitgeoefen het. Vir Van Ruler is die koninkryk van God die sentrale gegewe, "niet alleen van de synoptische en nieuwtestamentische, maar – in tal van modificaties – van de gehele bijbelse verkondiging en leer" (Van Ruler, 1978:32). Hy omskryf die koninkryk van God as "het uiteindelijke en heilrijke handelen Gods met deze wereld" – met klem op die betekenis van elke woord in hierdie sin (Van Ruler, 1947:40-47). Geen wonder nie dat Van Ruler van mening is dat die *ecclesia* in diens moet staan van die *basileia* (Van Ruler, 1971:98-100) – en nie omgekeerd nie.

Alhoewel die tema van die koninkryk nie geheel ontbreek in die teologiese oeuvre van G.C. Berkouwer (1903-1996) nie (vgl. Berkouwer,

1963:237-272; 1970:244; 1972:220; 1974:254-311), kan nie gesê word dat dit by Berkouwer 'n sentrale plek inneem nie (vgl. Van der Kooi, 1992:270-275, asook Runia, 1997:19-21). Veel indringender is hierdie tema deur die Kampense Nuwe-Testamentikus H.N. Ridderbos (1909-nog in lewe) in sy *De komst van het koninkrijk* (1950) uitgewerk. Dit bly steeds 'n klassieke werk. In die jongste gereformeerde dogmatiek van B. Wentsel (1991:534-611) ontvang die koninkryk ook afsonderlike en indringende aandag.

- **Jesus-seminaar**

Navorsing oor die koninkryk het in die jongste tyd 'n nuwe oplewing ondervind na aanleiding van wat genoem word *Die derde soektog na die historiese Jesus*, die bekendmaking van die studieresultate van die *Jesus-seminaar* in Noord-Amerika en die oproep tot 'n *Nuwe Hervorming* in Suid-Afrika. In hierdie nuwe benadering word in 'n groot mate aansluiting gevind by Bultmann se ontmitologiseringsprogram van die Nuwe Testament (Wright, 1996:34) en word Jesus hoofsaaklik as rondreisende wysheidsleraar uitgebeeld, terwyl die heilsbetekenis van sy kruisdood asook sy liggaamlike opstanding, wat vir die eskatologie van deurslaggewende betekenis is (Schwarz, 2000:280-283), wegval (altans simbolies en metafories verklaar word.) Besondere klem word ook in hierdie benadering gelê op die *Evangelie van Tomas* (vgl. Meyer, 1992) wat in 1945 in Egipte ontdek is en wat slegs uitsprake van Jesus bevat, maar niks van sy daade, sy kruisiging en opstanding nie. In dié verband kan enersyds verwys word na die kritiese studie van Crossan (1991) en andersyds na die indringende reaksies hierop deur Wright (1999:28-82) en Witherington III (1997:42-57) (vgl. ook Waetjen, 2001:105-147).

- **Du Toit, Snyman, Heyns**

Wat Suid-Afrika betref, was dit veral die Potchefstroomse teoloë van die GKSA wat die tema van die koninkryk van God as sentrale teologiese tema ontgin het, waarvan die publikasie van 1969, *Die koninkryk van God*, 'n getuienis is (vgl. Du Toit *et al.*, 1969).⁸ Die Ou-Testamentikus, S. du Toit (1905-1982), het, in aansluiting by John Bright, en die Nuwe-Testamentikus W.J. Snyman (1899-1982), in aansluiting by Herman Ridderbos, die koninkryk as hooftema ontwikkel (Du Toit, 1969; Snyman, 1977). Die opvallende in Snyman (1977:195-224) se benadering is dat hy die uitstorting van die Heilige Gees as snypunt hanteer en daarom die volgende driedeling gebruik: die koms van die koninkryk vóór Pinkster (Johannes die Doper en Christus), die koms van die koninkryk mét

8 Daar mag egter nie vergeet word nie dat Potchefstroomse teoloë ook aan die *verbond* besondere aandag verleen het: vgl. Van der Mewe (1965), Van Rooy (1977), Lion-Cachet (1977).

Pinkster (uitstorting van die Heilige Gees) en die koms van koninkryk ná Pinkster. Du Toit en Snyman het in J.L. Helberg (1980) en L. Floor (1974, 1981)⁹ belangrike navolgers gevind. Veral Floor se boek *Die koninkryk van God en die vernuwing van die maatskappy*, waarin hy enersyds gewys het op die gevare wat die koninkryk bedreig (sekularisering, spiritualisering, nasionalisering, internalisering (Floor, 1974:9-19), maar aan die ander kant ook op die relevansie van die koninkryk vir die samelewing (Floor, 1974:58-78), moet as baanbrekerswerk vir sy tyd aangemerkt word.¹⁰

Ek is nie bewus van enige Hervormde teoloog in Suid-Afrika wat sterk met die tema van die koninkryk gewerk het nie, maar in die NGK-tradisie het veral J.A. Heyns (1928-1994) hierdie onderwerp uitgewerk (vgl. Heyns, 1967) – sterk in aansluiting by en onder invloed van die Potchefstroomse teoloë (Heyns, 1994a:163, 179) (vir 'n bespreking hiervan, vgl. Van Wyk, 2001b:222-225, met bronverwysings, asook Theron, 1978). Dit is egter verbasend dat, terwyl Heyns die tema van die koninkryk eksplisiet in sy etiek behandel het (Heyns, 1986:38-67), hy in sy dogmatiek (1978) daarvoor geen *locus* ingeruim het nie (vgl. ook Heyns, 1994b:455-471).¹¹

Dit is egter verbasend dat die teologie van die NGK nie veel meer koninkryk-georiënteerd is nie as in aanmerking geneem word dat in die vroegste periode (1858-1919) die dogmatiek van Van Oosterzee, wat een van die weinige dogmatieke is wat die tema van die koninkryk uitdruklik benut het, as handboek aan die Kweekskool op Stellenbosch gebruik was¹² (Deist, 1994:8). (Van Oosterzee is na 1919 deur die dogmatiek van Bavinck vervang.)

9 Besondere vermelding verdien ook die deeglike proefskrif van T. van der Walt, *Die koninkryk van God – naby!* (1962) in hierdie verband.

10 In die etiek het Van Wyk met sy *Etiek en eksistensie – in koninkryksperspektief* (2001b) 'n bydrae probeer maak.

11 Dit val op dat al hoe meer Christelike filosowe ook die tema van die koninkryk van God in die filosofie begin benut, sodat naas 'n Filosofie van die Openbaringsidee (Bavinck), en 'n Filosofie van die Wetsidee (Vollenhoven en Dooyeweerd) en 'n Filosofie van die Skeppingsidee (Stoker), ook 'n Filosofie van die Koninkryk begin vorm aanneem (vgl. Botha, 1971:161-165; Wolters, 1992:39-41, 60, 64-72).

12 So behandel Van Oosterzee (1876) die Godsleer onder die tema “Opperkoning van die Godsryk”, die antropologie onder “onderdaan van die Godsryk”, die Christologie onder “Jesus Christus stigter van die Godsryk”, die soteriologie onder “heil en heilsweg van die Godsryk”, die ekklesiologie onder “kerk as kweekskool van die Godsryk” en die eskatologie as “toekoms en voltooiing van die Godsryk”.

- **Boesak, Banana**

In Suider-Afrikaanse konteks is dit tog belangrik om kortliks ook by twee (uiteenlopende) bevrydingsteoloë stil te staan waarin verskillende aksente gelê word, naamlik Banana en Boesak.

Banana handhaaf 'n immanente (Banana, 1991:53) en sterk gereduseerde (Banana, 1991:110) eskatologie waarin die toekomsaspek byna verdwyn (Banana, 1991:106). Hy kies duidelik vir 'n sterk sinergistiese benadering: "The future lies in our hands, we are the makers of the kingdom of God (Banana, 1991:52). "People are the makers of the kingdom of God through love, togetherness and sharing" (Banana, 1991:53); die koninkryk kom deur humaniteit, geregtigheid en gelykheid (Banana, 1982:116). Die koninkryk moet hier en nou verwerklik word deur 'n sosialistiese rewolusie of transformasie (Banana, 1991:10, 106; 1982:116). "The only possible answer and replica of the kingdom of God is socialism" (Banana, 1982:132) (vgl. ook Evans, 1992:147-152; Ngara, 2001).

Hierteenoor vind ons by Boesak 'n veel meer genuanseerder aanpak. Terwyl hy voluit in die tradisie van die bevrydingsteologie staan, erken hy dat die koninkryk van God méér is as (selfs 'n regverdige) politieke bedeling (Boesak, 1979:16); ook swart mag is nie in staat om die koninkryk van God te verwerklik nie (Boesak, 1977:79). Waartoe die mens wél in staat is, is om *tekens* van die Godsryk op te rig (Boesak, 1986:63).

3.4 Aksente en nuanses

Wanneer die verskillende teologieë nagegaan word wat die koninkryk van God as sentrale tema ontwikkel het, val dit dadelik op dat daar wisselende aksente en uiteenlopende nuanses aangetref word. So is die koninkryk soms veraards (immanentisme) en soms na die hemel weggeskuif (transendentalisme); soms is dit as slegs teenswoordig gesien (realisme) en soms na die toekoms verplaas (futurisme/teleologisme); soms is dit verinnerlik (spiritualisme) en soms verpolitiseer (sosialisme). By elk van hierdie benaderings is weer kleinere nuanses te vind en soms deurkruis die denkpatrone mekaar ook.

Die immanentistiese eskatologie word gewoonlik met Ritschl verbind. Die Social Gospel Movement van W. Rauschenbusch (1861-1918), vir wie die koninkryk van God ook 'n sosiale werklikheid is wat ekonomiese en sosiale strukture transformeer, asook sommige Bevrydingsteologieë, word ook in hierdie kategorie geplaas. Die gevare van hierdie benadering, veral waar dit te ver deurgevoer word, lê voor die hand: die koninkryk van God kan hier maklik gesekulariseer, genasionaliseer, ver-

politiseer en veretiseer word. Dit was juis in hierdie verband dat Richard Niebuhr (1956:193) opgemerk het: “A God without wrath brought men without sin into a Kingdom without judgement through the ministries of a Christ without a cross.”

In 'n transendentalistiese eskatologie (gewoonlik verbind met Barth en Bultmann) word die klem gelê op die koninkryk as 'n gawe van God wat van bo-af in ons aardse werklikheid inbreek en wat nooit die produk van menslike prestasie kan wees nie. Die gevaar is egter groot (veral by Bultmann) dat die politieke en sosiale relevansie van die koninkryk vir kosmiese strukture ontken word.

Terwyl in die gerealiseerde eskatologie (Dodd) die toekomstige karakter van die koninkryk verdwyn of verswak, dreig by die futuristiese eskatologie (Weiss en Schweitzer) weer die gevaar dat die koninkryk sy betekenis vir die aardse werklikheid kan verloor.

In die spiritualistiese eskatologie (Origines, Von Harnack) word die koninkryk verpsigologiseer, meesal met 'n foutiewe beroep op Lukas 17:21, wat nie beteken dat die koninkryk *in* die mens is nie, maar *by* die mens (naamlik in die persoon van Jesus Christus). Vandag aanvaar talle teoloë egter 'n meer holistiese eskatologie waarin die verskeie dimensies nie kompetierend nie, maar komplementêrend verreken word: God én mens, hemel én aarde, hede én toekoms, tyd én ewigheid, gees én liggaam, individu én gemeenskap, kerk én samelewing (vgl. Snyder, 1991:121-131, 147-153). Ons behoort nie oor 'n toekomstige koninkryk te praat sonder maatskappy-konsekwensies vir die hede nie, maar ook nie oor die hede sonder uitsig op die toekoms nie. Daar mag geen isolering van die toekoms wees ten koste van die hede nie, maar ook geen verabsoluttering van die hede ten koste van die toekoms nie (Küng, 1981: 9). Bosch (1991:506) waarsku tereg vir “the sin of temerity” waar ons God se ryk met ons menslike prestasies verwar, maar ook teen “the sin of timidity” waar ons vir minder hoop as wat belowe is.

In hierdie verband het die studie van Van Bruggen (1983:158 e.v.) belangrike resultate opgelewer. Vanuit 'n *theologia crucis* kies hy teen 'n kontinue, optimistiese en ewolusionistiese denkmodel, en vanuit 'n *theologia resurrectionis* teen 'n diskontinue, pessimistiese en apokaliptiese model. In die eerste geval is sprake van futurum sonder eschaton, in die tweede van eschaton sonder futurum. Kragtens die verbondsgedagte bepleit hy 'n koöperatiewe model waar God die mens as bondgenoot in diens van die koms van sy koninkryk gebruik. Hoewel hy die gedagte van “bou aan” die koninkryk afwys (Van Bruggen, 1983: 67, 169), handhaaf hy op grond van Kolossense 4:11 die gedagte dat ons medewerkers vir (met die oog op, in die rigting van) die koninkryk kan

wees. Maar hierdie medewerking kan slegs deur *lyding* geskied, deur navolging van die *Gekruisigde* (Van Bruggen, 1983:167-171).

Inderdaad gaan dit in die Nuwe Testament eerstens daarvoor om in die *koninkryk* “in te gaan” en nie om in die *kerk* “opgeneem te word” nie – hoe ongeskeie die verhouding tussen die kerk en koninkryk ook al omskryf mag word (vgl. Matt. 5:20, 7:21, 18:3, 19:23-24; Joh. 3:5). Intrede in die koninkryk geskied uit genade, maar dit is geen goedkoop genade nie. Intrede vra om *metanoia*, om totale denk- en daadverandering, om ’n nuwe lewe in navolging van Christus en vernuwing deur die Gees van God.

3.5 Essensie en inhoud

Die noulettende leser sou opgemerk het dat tot dusver oor ’n onderwerp – die koninkryk – gehandel is sonder enige definiëring daarvan. Die vraag wat onder die term *malkoet* (vgl. Von Rad, 1965:565-571) en *basileia* (vgl. Schmidt, 1965:576-593) verstaan moet word, moet tans kortliks aandag ontvang. Dit is waar dat die *term* koninkryk selde in die Ou Testament voorkom en veral in die intertestamentêre periode ontwikkel het, hoewel die *saak* self – God se alomvattende heerskappy – oral aanwesig is (vgl. Ps. 103:19, 145:13) (Wentzel, 1991:535). *Basileia* dui daarop *dat* God regeer, *waaroor* Hy regeer (oor alles) en *hoe* Hy regeer (met genade en seën) (vgl. veral Van der Walt, 1962). Sowel in die Ou as Nuwe Testament gaan dit oor God se besondere heerskappy oor sy skepping in die algemeen en oor sy kerk in die besonder – ’n heerskappy wat in die optrede van Jesus Christus en met die koms van die Heilige Gees ’n besondere hoogtepunt bereik (Matt. 12:28).

Vir ’n juiste verstaan van die koninkryk is die woorde en daede van Jesus Christus (Matt. 12:28), maar veral sy kruis en opstanding van deurslaggewende betekenis, aangesien dit sy oorwinning oor en bevryding van die bose magte duidelik demonstreer (Kol. 1:13-14, 2:15). Geen wonder nie dat die *aard* van hierdie koninkryk soveel anders is as alle aardse koninkryke wat deur mense opgerig word (Joh. 18:36). Dit is ’n ryk wat gekenmerk word deur vrede, vreugde en geregtigheid (Rom. 14:17), vryheid (Rom. 14:13-33), diens (Mark. 10:43-45), onverwoesbaarheid (Luk. 1:33; Heb. 12:28; Op. 11:15). Dit is ’n ryk wat alle soorte mense insluit, ook die armes (Jak. 2:5; Matt. 19:24), tollenaars en hoere (Matt. 21:31), kinders (Mark. 10:14), afhanklikes (Matt. 5:3), vervolgdes (Matt. 5:10) en hulle wat alles ter wille van die koninkryk opoffer (Luk. 18:29). Dit alles illustreer op weergalose wyse God se deernis en bemoeienis met hierdie gebroke wêreld en dat sy heerskappy ’n bevrydende, vernuwende en voltooiende heerskappy is.

4. Die korrelasie tussen verbond en koninkryk

In die lig van bostaande ontstaan die vraag nou hoe die relasie tussen verbond en koninkryk gedink behoort te word en of daar aan een van die twee teologiese voorrang verleen behoort te word.

Hoewel sommige teoloë, soos ons gesien het, in hulle teologie prioriteit aan een van die twee verleen en dit as sentrale tema van die teologie ontwikkel het, wat inderdaad moontlik is, word daar vandag deur al hoe meer teoloë in die rigting beweeg om die twee temas komplementêrend te ontwikkel. Daar bestaan trouens in die Bybel 'n besonder noue samehang tussen verbond en koninkryk (Floor, 1981:22-24; Wentsel, 1991:535-536). Die ryksgemeenskap is ook 'n verbondsgemeenskap.

So word daar vandag talle pogings aangewend om verbondsmatig oor die koninkryk te dink en koninkryksmatig oor die verbond. Die Bybel eindig immers met sowel die verbond (Op. 21:3) as met die koninkryk (1 Kor. 15:28)!

Hoewel Ridderbos die sentraliteit van die koninkryk ten volle erken, merk hy tog op dat die hele struktuur van die evangelie wat Jesus verkondig, deur die verbondsgedagte bepaal is (Matt. 26:28): “heel het evangelie van het koninkrijk kan in de categorieën van het Verbond worden ontvouwd ...” (Ridderbos, 1950:182).

Ook Wentsel (1987:221) is van mening dat die verbond sáám met – en nie náás nie – die koninkryk 'n hermeneutiese sleutelposisie inneem: “Verbond en Koninkrijk zijn de keerzijden van dezelfde werkelijkheid; de gemeenschap met God en de heerschappij van God liggen in elkaars verlengde.” Die verbond is die kader waarbinne die versoeningswerk van Christus voltrek en die koningsheerskappy van God herstel word. “Terwijl het verbond meer de vaste gemeenschapsband tussen God en mens uitdrukt, laat de basileia-gedachte zien dat God zijn volkomen heerschappij over alle vlees, met name over zijn rijksgenoten, vestigt” (Wentsel, 1987:222). Anders gesê:

Gaaf het in het verbond meer speciaal om de kennis en gemeenschap, de liefde en de trouw in onderlinge wisselwerking en in continuïteit, in de notie van de koninkrijk gaat het om rechtvaardigheid en vrede, om het welzijn en de rechte orde in de verhoudingen (Wentsel, 1987:233).

Ook by Spykman (1992:11-12, 257-267) vind ons dieselfde tendens: om verbond en koninkryk in korrelasie saam te dink.

In this sense covenant and kingdom are two ways of viewing the one all-embracing reality of God's way with the world. Covenant is king-

dom looking back to its original and abiding charter given with the creation. Kingdom is covenant looking forward programmatically toward its promised goal of perfect renewal (Spykman, 1992:11-12).

Persoonlik sou ek die verhouding soos volg wou formuleer:

Die verbond is die inwendige gestalte van die koninkryk en die koninkryk is die uitwendige gestalte van die verbond.

Albei hoort onlosmaaklik saam en behoort nie los van mekaar verstaan en hanteer te word nie.

5. Konklusie

- Dit is waar dat die motiewe van gemeenskap in die verbond en dié van heerskappy in die koninkryk op die voorgrond staan, solank maar onthou word dat gemeenskap deur die Koninggod en heerskappy deur die Verbondsgod uitgeoefen word. Dis een en dieselfde God wat in gemeenskap met mense tree en wat oor mense heers.
- Van sowel die verbond as die koninkryk kan gesê word dat dit monopleuries in oorsprong en dupleuries in uitwerking is. Maar al sou die kategorieë van belofte en eis by die verbond oorheers en dié van heerskappy en gehoorsaamheid by die koninkryk vooropstaan, geld van albei dat dit deur die genade van God gedra en gestempel word. God skenk sy beloftes uit genade en Hy heers in genade én Hy gee die genade om aan die eise te gehoorsaam en sy heerskappy te aanvaar. Die verbond is genadeverbond en die heerskappy van God is 'n genadige heerskappy.
- Sowel by die verbond as by die koninkryk speel die Christologie en Pneumatologie 'n deurslaggewende rol. Sonder die kruis en opstanding van Jesus Christus en sonder die vernuwende inwerking van die Heilige Gees is die verbond geen nuwe verbond en die koninkryk geen ware koninkryk nie. God se oorwinning en heerskappy oor die sonde en dood en demone tree nêrens duideliker aan die lig as by die kruis op Golgota en by die oop graf in die tuin van Josef, en sy vernuwende inwerking nêrens helderder as met die Pinkstergebeure en wat daarna gebeur het nie.
- Sowel die verbond as die koninkryk van God is 'n geestelike werklikheid wat in die geloof aanvaar en bely moet word, maar dan 'n wêrklikheid wat *nou* reeds transformerend op sosiale strukture inwerk. Die voleinding van die verbond en die koninkryk is egter nooit van menslike aktiwiteite afhanklik nie hoewel God ons menslike aktiwiteite in diens van die koms van sy koninkryk gebruik.

Christians must be clear that they do not bring or build the kingdom, but neither are they to wait passively for its full realization. Christians are kingdom workers, not kingdom builders (Snyders, 1991:153).¹³

- In die kerk as volk van God, liggaam van Christus en tempel van die Heilige Gees sien ons tans 'n voorlopige gestalte van die geïmplementeerde verbond en die koninkryk van God, met die doop en nagmaal as tekens en seëls van die verbond en die koninkryk. Die voltooiing van God se werk met die mens en wêreld vind egter eers in die Voleinding plaas.
- Ook in die Voleinding staan verbond en koninkryk in die nouste verhouding. Dan bereik die verbondsgemeenskap van God en mens sy hoogste punt met God se volledige inwoning in die gehoorsame en dienende mens. Dán is die tabernakel van God by die mense en God alles vir/in almal.
- In die lig van bostaande behoort elke dogmatiekhandboek 'n afsonderlike locus oor die koninkryk in te sluit, wat direk op die Pneumatologie behoort te volg en sodoende aan die ekklesiologie voorafgaan. Só benader, sal die ekklesiologie binne sy juiste konteks, naamlik die koninkryk van God, sy staanplek vind.

Bibliografie¹⁴

AUGUSTINUS. Augustinus belijdenissen. Utrecht : Het Spectrum. (Vert. A. Sizoo.) 1965. (Afkort as *Conf.*)

-
- 13 Ook Küng (1967:59) wys daarop dat Jesus nêrens uitdrukkings soos “die Godsryk opbou”, “daaraan meewerk” of “help oprig” gebruik nie (so ook Van Bruggen, 1983:167,169; Van de Beek, 1996:205-211) In die lig hiervan moet die volgende uitdrukking in die (nuwe) Formulier vir Aflegging van Belydenis van Geloof in die Psalmboek (1976) krities bevraagteken word: u gawes “tot uitbouing van die koninkryk van God aan te wend”.
- 14 Ten tye van die afronding van hierdie artikel was die volgende boeke nie in S.A. beskikbaar nie:
- HELL, L. 1993. Reich Gottes als Systemidee der Theologie: Historisch-systematische Untersuchungen zum theologischen Werk. Mainz : Grünewald.
- HONG, C.C. 1961. A history of the future: A study of four major eschatologies. Washington : University Press.
- NEUHAUS, R.J. 1969. Theology and the kingdom of God. Philadelphia : Westminster.
- PALMER, D.S.K. 1986. The kingdom of God: The promise and presence of God's kingdom on earth. Welwyn : Evangelical Press.
- VAN'T SPIJKER, W. *et al.*, red. Eschatologie: Handboek over de Christelijke toekomstverwachting. Kampen : Kok.
- VENEMA, C.P. 2001. The promise of the future. Edinburgh : Banner of Truth.

- AUGUSTINUS. Aurelius Augustinus: De stad van God. Baarn : Ambo. (Vert. G Wijdeveld.) 1983.
- BANANA, C.S. 1982. Theology of promise: The dynamics of self-reliance. Harare : The College Press.
- BANANA, C.S. 1991. Come and share: An introduction to Christian theology. Gweru : Mambo.
- BARTH, K. 1940. Der Römerbrief. Zürich : EVZ-Verlag. (Oorspr. 1922.)
- BARTH, K. 1957. Kirchliche Dogmatik III.1. Zürich : Evangelischer Verlag Zollikon.
- BARTH, K. 1981. The Christian life: Church Dogmatics IV/4. Lecture fragments. Edinburgh : Clark. (Trans. G.W. Bromiley.)
- BAUCKHAM, R., ed. 1999. God will be all in all: The eschatology of Jürgen Moltmann. Edinburgh : Clark.
- BAUCKHAM, R. & HART, T. 1999. Hope against hope: Christian eschatology in contemporary context. London : Darton, Longman & Todd.
- BAVINCK, H. 1922. Kennis en leven. Kampen : Kok.
- BAVINCK, H. 1929. Gereformeerde Dogmatiek 3. Kampen : Kok.
- BEASLY-MURRAY, G.R. 1986. Jesus and the Kingdom of God. Exeter : Paternoster.
- BEHM, J. 1964. The NT term *diatēke*. (In Kittel, G., ed. Theological Dictionary of the New Testament II. Grand Rapids : Eerdmans. p. 129-134.)
- BEKER, E.J. & HASSELAAR, J.M. 1979. Wegen en kruispunten in de dogmatiek (2). Kampen : Kok.
- BERKHOF, H. 1967. Twintigste-eeuwse eschatologie tussen Bijbelgezag en levensbesef. *Vox Theologica*, 37:153-167.
- BERKHOF, H. 1990 [1973]. Christelijk geloof: Een inleiding tot de geloofsleer. Nijkerk : Callenbach.
- BERKHOF, L. 1951. The kingdom of God: The development of the idea of the kingdom, especially since the eighteenth century. Grand Rapids : Eerdmans.
- BERKHOF, L. 1969 [1939]. Systematic theology. Grand Rapids : Eerdmans.
- BERKOUWER, G.C. 1963. De wederkomst van Christus II. Kampen : Kok.
- BERKOUWER, G.C. 1970. De kerk I. Kampen : Kok.
- BERKOUWER, 1972. De kerk II. Kampen : Kok.
- BERKOUWER, 1974. Een halve eeuw theologie: Motieven en stromingen van 1920 tot heden. Kampen : Kok.
- BLEI-STRIJBOS, C. & BLEI, K. 1996. Hendrikus Berkhof – Theoloog onderweg. (In Beumer, J., red. Zo de ouden zongen ... Leraar en leerling zijn in de theologie-beoefening (tussen 1945 en 2000). Baarn : Ten Have. p. 9-35.)
- BOESAK, A. 1977. Farewell to innocence: A social-ethical study of Black Theology and Black Power. Johannesburg : Raven.
- BOESAK, A. 1979. Die vinger van God: Preke oor geloof en politiek. Johannesburg : Raven.
- BOESAK, A. 1986. Als dit verraad is ben ik schuldig. Baarn : Ten Have.
- BOSCH, D.J. 1991. Transforming mission: Paradigm shifts in the theology of mission. Maryknoll/New York : Orbis.
- BOTHA, M.E. 1971. Sosio-kulturele metavrae. Amsterdam : Buijten & Schipperheijn.
- BRIGHT, J. 1953. The kingdom of God: The Biblical concept and its meaning for the church. New York : Abingdon.
- BROWER, K.E. & ELLIOT, M.W., eds. 1999. Eschatology in Bible and theology: Evangelical essays at the dawn of a new millennium. Downers Grove/III : InterVarsity Press.
- BRUNNER, E. 1929. De theologie der crisis. Amsterdam : Ten Have.

- CALVYN, J. 1984-1991. Institusie van die Christelike godsdiens 1559 (1-4). (Vert. H.W. Simpson.) Potchefstroom : CJBF.
- CHILTON, B., ed. 1984. The kingdom of God. (Issues in Religion and Theology 5.) Philadelphia : Fortress.
- COCCEJUS, J. 1990 [1648/1660]. De leer van het verbond van het testament van God. (Vert. W.J. van Asselt & H.G. Renger.) Kampen : Goudriaan.
- CROSSAN, J.D. 1991. The historical Jesus: The life of a Mediteranean Jewish peasant. San Fransisco : Harper.
- DEIST, F. 1994. Ervaring, rede en metode in Skrifuitleg: 'n Wetenskapshistoriese ondersoek na Skrifuitleg in die Ned. Geref. Kerk 1840-1990. Pretoria : RGN.
- DEIST, F. & DU PLESSIS, I. 1985. God en sy ryk. Pretoria : Van Schaik.
- DE KNIJFF, H.W. 1999. Het verbond in de twintigste-eeuwse theologie. *Kerk en Theologie*, 50(1):9-23.
- DIJKSTRA, H. 1969. Die koninkryk van God in die konfessies. (*In Du Toit, S. et al. Die koninkryk van God. Potchefstroom : Potchefstroom Herald. p. 185-214.*)
- DU TOIT, S. 1969. Openbaringsgeskiedenis van die Ou Testament. Potchefstroom : Pro Rege Pers.
- DU TOIT, S. et al. 1969. Die koninkryk van God. Potchefstroom : Potchefstroom Herald.
- EICHRODT, W. 1933. Theologie des Alten Testaments I-III. Stuttgart : Ehrenfried Klotz.
- EVANS, J.H. (Jr.). 1992. We have been believers: An African-American Systematic Theology. Minneapolis : Fortress.
- FERGUSON, E. 1987. The kingdom of God in early patristic literature. (*In Willis, W., ed. The kingdom of God in 20th-century interpretation. Peabody/Mass : Hendrickson. p. 191-208.*)
- FERGUSON, D. & SAROT, M., eds. 2000. The future as God's gift: Explorations in Christian eschatology. Edinburgh : Clark.
- FLOOR, L. 1974. Die koninkryk van God en die vernuwing van die maatskappy. Pro Rege : Potchefstroom.
- FLOOR, L. 1981. Die evangelie van die koninkryk: 5 aspekte. Pretoria : NG Kerkboekhandel.
- FRANCE, R.T. 1993. Kingdom of God: New Testament. (*In McGrath, A.E., ed. The Blackwell Encyclopedia of Modern Christian Thought. Oxford : Blackwell. p. 301-304.*)
- FREY, C. 1997. Eschatology and ethics: Their relation in recent continental Protestantism. (*In Reventlow, H.G., ed. Eschatology in the Bible and in Jewish and Christian tradition. Sheffield : Sheffield Academic Press. p. 62-74.*)
- FRICK, R. 1928. Die Geschichte des Reich-Gottes-Gedankens in der alten Kirche bis zu Origines und Augustin. Giessen : Verlag von Alfred Töpelmann.
- GRAAFLAND, C. 1992/1994. Van Calvyn tot Comrie: Oorsprong en ontwikkeling van de leer van het verbond in het Gereformeerd Protestantisme 1-3. s'Gravenhage : Boekencentrum.
- HAYES, Z. 1989. Visions of a future: A study of Christian eschatology. Wilmington/Del : Michael Glazier.
- HELBERG, J.L. 1980. Die Here regeer: Openbaringslyn deur die Ou Testament. Pretoria : NG Kerkboekhandel.
- HEPPE, H. 1978. Reformed dogmatics: Set out and illustrated from the sources. (Trans. G.T. Thomson.) Grand Rapids : Baker.
- HEYNS, J.A. 1967. Die kerk as diens aan die koninkryk. Stellenbosch : US.
- HEYNS, J.A. 1978. Dogmatiek. Pretoria : NG Kerkboekhandel.

- HEYNS, J.A. 1986. *Teologiese Etiek 2/1: Sosiale etiek*. Pretoria : NG Kerkboekhandel.
- HEYNS, J.A. 1994a. 'n Weerwoord. *Skrif en Kerk*, 15(1):156-176).
- HEYNS, J.A. 1994b. Die betekenis van H.G. Stoker se filosofie vir die teologie. *Koers*, 59(3&4):455-471.
- JONKER, W.D. 1988. *Uit vrye guns alleen: Oor uitverkiesing en verbond*. Pretoria : NG Kerkboekhandel.
- JONKER, W.D. 1994. *Bevrydende waarheid: Die karakter van die gereformeerde belydenis*. Wellington : Hugenate Uitgewers.
- KLEIN, G. 1970. "Reich Gottes" als biblischer Zentralbegriff. *Evangelische Theologie*, 50:642-670.
- KOEKEMOER, J.H. 1984. Die verbondstruktuur in die belydenisskrifte en formule. *Hervormde Teologiese Studies*, 40(3):100-105.
- KÖNIG, A. 1970. Jesus Christus die Eschatos: Die fundering en struktuur van die eskatologie as teleologiese Christologie. Pretoria : NG Kerkboekhandel.
- KÖNIG, A. 1975. Hier is Ek! Gelowig nagedink (1) – oor God. Pretoria : NG Kerkboekhandel.
- KÖNIG, A. 1988. Koninkryksteologie of verbondsteologie? *Hervormde Teologiese Studies*, 44(2):355-364, Junie.
- KÖNIG, A. 1990. Bondgenoot en beeld. Gelowig nagedink (4) – oor die wese van die mens en die sonde. Pretoria : NG Kerkboekhandel.
- KÖNIG, A. 1994. An outline of contemporary covenant theology. *Calvin Theological Journal*, 29(1):180-189.
- KÖNIG, A. 1998. Vernuwe of verdwyn: Hoe oop is die NG Kerk vir verskillende vorme van aanbidding? Kaapstad : Lux Verbi.
- KÖNIG, A. 2001. Fokus op die 300 geloofsvrae wat mense die meeste vra: 'n Verwysingsgids vir elke huis. Wellington : Lux Verbi.BM.
- KÜNG, H. 1967. *De kerk*. Hilversum : Paul Brand.
- KÜNG, H. 1981. *Christen zijn*. Hilversum : Gooi & Sticht.
- LADD, 1974. *The presence of the future: The eschatology of Biblical realism*. Grand Rapids : Eerdmans.
- LE ROUX, P.J. 1991. *Verbond en gemeente: Die betekenis van verbond vir kerk en kosmos*. Pretoria : Unisa. (Proefskrif.)
- LION-CACHET, F.N. 1977. *Die kontinuïteit van die Abrahamitiese verbond in die opset van die Sinaïtiese verbond*. Potchefstroom : PU vir CHO. (Proefskrif.)
- MERKLEIN, H. 1981. *Die Gottesherrschaft als Handlungsprinzip: Untersuchung zur Ethik Jesu*. Würzburg : Echter Verlag.
- MEYER, M. 1992. *The Gospel of Thomas: The hidden sayings of Jesus*. (With an interpretation of H. Bloom.) San Fransisco : Harper.
- MICHEALIS, J.R. 1987. The kingdom of God and the historical Jesus. (In Willis, W., ed. *The kingdom of God in 20th-century interpretation*. Peabody/Mass : Hendrickson. p. 109-118.)
- MOLTMANN, 1969. *Theologie van de hoop: Studies over de grondslagen en konsekwenties van een christelijke eschatologie*. Utrecht : Ambo.
- MOLTMANN, J. 1975. *Kirche in der Kraft des Geistes*. München : Kaiser.
- MOLTMANN, J. 1980. *Trinität und Reich Gottes: Zur Gotteslehre*. München : Kaiser.
- MOLTMANN, J. 1996. *The coming of God: Christian eschatology*. London : SCM.
- MOLTMANN, J. 1997. Was heisst heute "evangelisch"? Von der Rechtfertigungslehre zur Reich-Gottes-Theologie. *Evangelische Theologie*, 57(1):41-46.

- MOLTMANN, 1999. *Theologia reformata semper reformanda*. (In Willis, D. & Welker, M., ed. *Toward the future of reformed theology: Tasks, topics, traditions*. Grand Rapids : Eerdmans. p. 120-135.)
- MOLTMANN, J. 2000. *Experiences in theology: Ways and forms of Christian theology*. London : SCM.
- NEILL, S. 1968. *De interpretatie van het Nieuwe Testament*. Utrecht : Aula.
- NIEBUHR, H.R. 1956. *The kingdom of God in America*. Hamden/Conn : Shoestring.
- NGARA, E. 2001. *The kingdom of God and the Christian life: Towards a new ethos for the followers of Jesus*. Pretoria : Unisa.
- OLIVIER, H. 1997. *Skuldbelydenis en versoening – 'n Ou-Testamentiese perspektief*. *Ned Geref Teologiese Tydskrif*, 38(1&2):103-114, Maart & Junie.
- PANNENBERG, W. 1991. *Systematic Theology (2)*. Grand Rapids : Eerdmans.
- PANNENBERG, W. 1993. *Systematic Theology (3)*. Grand Rapids : Eerdmans.
- PHILLIPS, A.P. 2002. *Die invloed van die eskatologie op die dogmatiek en etiek van die twintigste eeu*. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, 42(1):44-53.
- POLMAN, A.D.R. s.j. *Onze Nederlandsche Geloofsbelijdenis: Verklaard uit het verleden geconfronteerd met het heden IV*. Franeker : Wever.
- PRESTON, R.H. 1993. *Kingdom of God: political and social theology*. (In McGrath, A.E., ed. *The Blackwell Encyclopedia of Modern Christian Thought*. Oxford : Blackwell. p. 304-309.)
- QUELL, G. 1964. *Diatéke – The OT term berit*. (In Kittel, G., ed. *Theological Dictionary of the New Testament II*. Grand Rapids : Eerdmans. p. 106-124.)
- RIDDERBOS, H.N. 1950. *De komst van het koninkrijk: Jezus' prediking volgens de synoptische evangeliën*. Kampen : Kok.
- RIDDERBOS, H.N. 1968. *Het Woord, het Rijk en onze verlegenheid*. Kampen : Kok.
- ROTTENBERG, I. 1980. *The promise and the presence: Toward a theology of the kingdom of God*. Grand Rapids : Eerdmans.
- RUNIA, K. 1997. *Eschatology in the second half of the twentieth century*. *Calvin Theological Journal*, 32(1):105-135, April.
- SAUTER, G. 1999. *What dare we hope for? Reconsidering eschatology*. Harrisburg/Penn : Trinity Press International.
- SCHMIDT, K.L. 1965. *Basileús*. (In Kittel, G., ed. *Theological Dictionary of the New Testament I*. Grand Rapids : Eerdmans. p. 576-593.)
- SCHRENK, G. 1923. *Gottesreich und Bund im älteren Protestantismus vornehmlich bei Johannes Coccejus*. Gütersloh : Bertelsmann.
- SCHWARZ, H. 2000. *Eschatology*. Grand Rapids : Eerdmans.
- SCHWEITZER, A. 1906. *Von Reimarus zu Wrede: Eine Geschichte der Leben-Jesu-Forschung*. Tübingen : JCB Mohr. (In 1913² uitgegee as: *Geschichte der Leben-Jesu-Forschung*.)
- SNYDER, H.A. 1991. *Models of the kingdom*. Nashville : Abingdon Press.
- SNYMAN, W.J. 1977. *Nuwe en ou dinge: Uit die skat van die koninkryk*. Potchefstroom : Pro Rege.
- SPYKMAN, G.J. 1992. *Reformational Theology: A new paradigm for doing dogmatics*. Grand Rapids : Eerdmans.
- STRAUSS, S.A. 1986. *Alles of niks: K. Schilder oor die verbond*. Bloemfontein : DUO-drukkers.
- THERON, P.F. 1978. *Die ekklesia as kosmies-eskatologiese teken – die eenheid van die kerk as "profesie" van die eskatologiese vrede*. Pretoria : N.G. Kerkboekhandel.

- TORRANCE, J.B. 1994. The concept of Federal Theology – was Calvin a Federal Theologian? (*In Neuser, W.H., ed. Calvinus Sacrae Scripturae Professor. Calvin as confessor of Holy Scripture. Grand Rapids : Eerdmans. p. 15-40.*)
- VAN BRUGGEN, W. 1983. Futurum en eschaton: Over de verhouding van het handelen van God en van de mens in de geschiedenis met het oog op de toekomst. Nijkerk : Callenbach.
- VAN DE BEEK, A. 1996. Schepping: De wereld als voorspel voor de eeuwigheid. Baarn : Callenbach.
- VAN DE BEEK, A. 2001. Ontmaskering: Christelijk geloof en cultuur. Zoetermeer : Meinema.
- VAN DER KOOI, C. 1992. De spanning van het 'reeds' en 'nog niet' bij Calvijn, Kuyper en Berkouwer. (*In Brinkman, M.E., red. 100 jaar theologie: Aspecten van een eeuw theologie in de Gereformeerde Kerken in Nederland (1892-1992). Kampen : Kok. p. 248-282.*)
- VAN DER MERWE, D.C.S. 1965. Die Gereformeerde verbondsleer en sy betekenis vir die sending. Potchefstroom : PU vir CHO. (Proefskrif.)
- VAN DER WALT, S.J. 1969. Teologies-historiese blik op die gedagte van die koninkryk van God. (*In Du Toit, S. et al. Die koninkryk van God. Potchefstroom : Potchefstroom Herald. p. 151-184.*)
- VAN DER WALT, T. 1962. Die koninkryk van God – naby! Eksegetiese verkenning van die toekomspektief van Jesus Christus volgens die getuienis van die sinoptiese evangelies. Kampen : Kok.
- VAN GENDEREN J. & VELEMA, W.H. 1992. Beknopte Gereformeerde dogmatiek. Kampen : Kok.
- VAN OOSTERZEE, J.J. 1876. Christelike dogmatiek: Een handboek voor academisch onderwijs en eigen oefening I, II. Utrecht : Kemink & Zoon.
- VAN ROOY, H.F. 1977. 'n Vergelyking van die struktuur van die buite-Bybelse staatsverdrae – met besondere aandag aan die Sefire-verdrae – met die struktuur van Deuteronomium. Potchefstroom : PU vir CHO. (Proefskrif.)
- VAN RULER, A.A. 1947. De vervulling van de wet: Een dogmatische studie over de verhouding van openbaring en existentie. Nijkerk : Callenbach.
- VAN RULER, A.A. 1971. Theologisch werk II. Nijkerk : Callenbach.
- VAN RULER, A.A. 1978. Verwachting en voltooiing: Een bundel theologiese opstellen en voordrachten. Nijkerk : Callenbach.
- VAN WYK, J.H. 2001a. John Calvin on the kingdom of God and eschatology. *In die Skriflig*, 35(2):191-205.
- VAN WYK, J.H. 2001b. Etiek en eksistensie – in koninkryksperspektief. Potchefstroom : PTP.
- VERGEER, W.C. 1997. Konkordansie van die belydenisskrifte met 'n teksregister. *In die Skriflig*, Supplement 2.
- VON HARNACK, A. 1903. Het wezen des Christendoms. Leiden : Kapteijn.
- VON RAD, G. 1965. *Basileús*. (*In Kittel, G., ed. Theological Dictionary of the New Testament I. Grand Rapids : Eerdmans. p. 565-571.*)
- WAETJEN, H.C. 2001. The dichotomization of the christological paradox in the history of Christian thought and critical biblical scholarship. *Hervormde Teologiese Studies*, 57(1&2):105-147.
- WEISS, J. 1892. Die Predigt Jesu vom Reiche Gottes. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht.
- WENTSEL, B. 1987. God en mens verzoend: Godsleer, mensleer en zondeleer. Dogmatiek 3a. Kampen : Kok.

- WENTSEL, B. 1991. God en mens verzoend: Incarnatie, verzoening, koninkrijk van God. Dogmatiek 3b. Kampen : Kok.
- WIELENGA, B. 1998. Verbond en zending: Een verbondsmatige benadering van zending. Kampen : Mondiss.
- WITHERINGTON III, B. 1997. The Jesus quest: The third search for the Jew of Nazareth. Downers Grove/III : InterVarsity Press.
- WILLIAMS, S. 1997. Thirty years of hope: A generation of writing on eschatology. (*In* Brower, K.E. & Elliot, M.W., eds. Eschatology in Bible and theology: Evangelical essays at the dawn of a new millennium. Downers Grove/III : InterVarsity Press. p. 243-262.)
- WILLIS, W., ed. 1987a. The kingdom of God in 20th-century interpretation. Peabody/Mass : Hendrickson.
- WILLIS, W. 1987b. The discovery of the eschatological kingdom: Johannes Weiss and Albert Schweitzer. (*In* Willis, W., ed. The kingdom of God in 20th-century interpretation. Peabody/Mass : Hendrickson. p. 1-14.)
- WOLTERS, A.M. 1992. Die skepping herwin: Bybelse grondslae vir 'n Reformatoriese lewensbeskouing. Potchefstroom : PU vir CHO/IRS.
- WRIGHT, N.T. 1999. Jesus and the victory of God. London : Society for Promoting Christian Knowledge.

Kernbegrippe:

eskatologie
koninkryk
koninkryksteologie
verbond
verbondsteologie

Key concepts:

covenant
covenant theology
eschatology
kingdom
kingdom theology